

SYMPOSIUM

'OMDAT WE WETEN VAN HUN LOT.

ONDERZOEK NAAR JODEN IN NOORD-BRABANT, 1930-1945'.

Op donderdag 21 april organiseert Regionaal Archief Tilburg in samenwerking met de Leerstoel Cultuur in Brabant/Erfgoed Academie Brabant, het Tilburg Cobbenhagen Center, Nationaal Monument Kamp Vught en Nationaal Comité 4 en 5 mei het symposium 'Omdat we weten van hun lot. Onderzoek naar Joden in Noord-Brabant, 1930-1945'.

Colofon

Redactie

Joanneke van Zandwijk en Astrid de Beer

Fotografie

Maria van der Heyden
Joanneke van Zandwijk

Vormgeving

Joanneke van Zandwijk
Astrid de Beer

Met medewerking van

Arnoud-Jan Bijsterveld
Ad van den Oord
Ruud Weissmann
Jardena Gil
Conny Leijten
Liesbeth Hoeven
Herman van Rens
Joss Hopstaken
Jan van Eijck
Jeroen van den Eijnde
Henk Smeets
Maarten-Jan Vos

PROGRAMMA

- 9.00 uur: Inloop met koffie en thee
- 10.00 uur: Opening en welkomstwoord door
Gert-Jan de Graaf, hoofd archief
- 10.05 uur: inleiding door prof. dr. Arnoud-Jan
Bijsterveld (dagvoorzitter)
- 10.15 uur: Ad van den Oord, Vervolg en
vergeten. Duits-Joodse vluchtelingen
in Oisterwijk
- 10.35 uur: Ruud Weissmann, Wir haben es nicht
gewußt.
- 11.00 uur: Koffiepauze
- 11.20 uur: Jardena Gil, Joden in Tilburg 1930-
1945: een focus op vluchtelingen.
- 11.45 uur: Conny Leijten, Achter de struikel
stenen van Oss.
- 12.00 uur: Paneldiscussie o.l.v. Arnoud-Jan
Bijsterveld.
- 12.45 uur: Lunchpauze met gelegenheid tot het
bekijken van films (struikelstenen)
- 13.45 uur: Stadswandelingen WOII/Joden in
Tilburg
Workshop 'Wie was Nico Wolf?'
(Liesbeth Hoeven, Tilburg
Cobbenhagen Center, en Arnoud-Jan
Bijsterveld)
- 15.30 uur: Koffiepauze
- 15.45 uur: Herman van Rens. Joden in Limburg
1933-1945. De meerwaarde van
lokale studies voor het onderzoek van
de Holocaust.
- 16.15 uur: Esther Captain, hoofd onderzoek
Nationaal Comité 4 en 5 mei.
Herdenken verleer je niet. Nieuwe
inzichten over waarom en hoe we
willen herdenken.
- 16.45: Discussie
- 17.00: Afsluiting en borrel

Veel enthousiasme en interesse

Hoe is het idee voor dit symposium ontstaan? In de zomer van 2015 benaderde Arnoud-Jan Bijsterveld mij met de vraag of het archief misschien interesse had om een symposium te organiseren waarin het onderzoek naar Joden gedurende de jaren dertig en veertig centraal zou staan. De afgelopen jaren zijn er in Noord-Brabant verschillende initiatieven geweest om Joodse medeburgers te herdenken: er zijn struikelstenen gelegd, boeken geschreven en wandelingen, films en websites gemaakt. Nu zou een goed moment zijn om enerzijds de stand van zaken te laten zien, en om anderzijds de mogelijkheden te verkennen voor verder onderzoek.

Ik was meteen erg enthousiast over dit idee: de laatste tijd is er in Regionaal Archief Tilburg door verschillende personen onderzoek gedaan naar Joodse Tilburgers. Bovendien is een van de speerpunten van onze strategie om het onderzoek in onze collectie zoveel mogelijk te bevorderen. Het organiseren van een symposium is dan ook een goede gelegenheid om de theorie in praktijk te brengen.

Iedereen die we benaderden voor een lezing of voor deelname aan de paneldiscussie wilde graag meewerken. Dat was erg prettig, dank daarvoor. Ook het Nationaal Monument Kamp Vught, Erfgoed Brabant, het Tilburg Cobbenhagen Center en het Nationaal Comité 4 en 5 mei zegden meteen hun medewerking toe. En dankzij al deze samenwerking kon een mooi programma samengesteld worden met lezingen, een paneldiscussie, stadswandelingen en een workshop.

Deze symposiumbundel biedt een weerslag van de dag, met onder andere samenvattingen van de lezingen die gegeven zijn. Op deze manier kunnen ook degenen die niet aanwezig waren van de inhoud kennismaken. Ik wens je veel leesplezier!

Astrid de Beer
projectleider cultuurhistorisch onderzoek
Regionaal Archief Tilburg

Herinneren en onderzoeken

De afgelopen jaren zijn er in Noord-Brabant diverse initiatieven geweest om Joodse medeburgers te herdenken en om stil te staan bij hun leven en lot voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Op verschillende plaatsen in Noord-Brabant zijn struikelstenen gelegd en boeken, wandelingen, films, educatieve projecten en websites gerealiseerd. Tijdens ons symposium wilden we enerzijds erkenning geven aan de talrijke recente initiatieven in Noord-Brabant. Anderzijds verkenden we de mogelijkheden en ambities van verder onderzoek, mede met het oog op herdenken. Uit het verloop en de actieve deelname van de aanwezigen sprak een grote persoonlijke betrokkenheid en een behoefte aan meer context en kennis, en het delen van persoonlijke ervaringen en verhalen. Gedeeld wordt de overtuiging dat een focus op het herdenken en herinneren van concrete personen op concrete plekken in onze dagelijkse leefomgeving en gemeenschap de beste garantie biedt voor het doorgeven van verhalen en het levendig houden van herinneringen aan de gedeporteerde en vermoorde Joden. Maar ook het lot en de ervaringen van hen die wél terugkeerden en overleefden, en van hun kinderen, verdienen de volle aandacht. Daarom ook was het verheugend dat enkelen van hen aanwezig waren en hun ervaringen op indringende wijze deelden. In het proces van herinneren en onderzoeken spelen de beschikbaarheid van beeldmateriaal

en digitale ontsluiting van archieven en bronnen een sleutelrol. Uit de aanwezigheid van verscheidene archiefmedewerkers blijkt dat ook onze archieven zich realiseren dat zij hierin een cruciale rol vervullen. Sowieso is het van belang dat de professionele sector (wetenschap, onderzoeksinstituten, herdenkingsplekken, musea, archieven) ondersteuning biedt aan lokale onderzoekers.

Ook al leek het op het einde van het symposium even anders, er gaapt geen kloof tussen lokale onderzoekers en wetenschappers. Al zijn herdenkingen vooral gericht op het delen van emoties en verhalen en is de wetenschap gericht op kennisverwerving, allen die op deze terreinen actief zijn delen dezelfde grote bevlogenheid en betrokkenheid. Iedereen is in gelijke mate overtuigd van het belang van het delen van deze geschiedenis om mensen bij elkaar te brengen over generaties heen, en ondanks de lange tijd die sinds Tweede Wereldoorlog en Holocaust verlopen is. Ieder draagt hieraan op zijn of haar eigen manier bij. Opdat wij niet vergeten! De medewerkers van het Regionaal Archief Tilburg komt grote lof toe voor de vlekkeloze organisatie van dit symposium. Ook bedank ik nogmaals de gidsen van Stadsgidsen Tilburg, de sprekers en onze samenwerkingspartners.

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld
Hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University

'Vervolgd en vergeten. Duitse Joden in Oisterwijk'

Door Ad van den Oord

Ad van den Oord is zelfstandig gevestigd historisch onderzoeker en publicist. Hij is auteur van *Vervolgd en vergeten: Duitse en Nederlandse joden in Oisterwijk 1933-1945* en tekstschrijver van de op 14 april geopende tentoonstelling 'Dansen met de vijand' over de Joodse danseres Roosje Glaser in Nationaal Monument Kamp Vught.

Kort voor de deportaties van 1942 woonden er in Oisterwijk 42 Joden: 25 Duitse en 17 Nederlandse. Van deze groep kwam 36% in de kampen om het leven. Dat is aanzienlijk minder dan het Nederlandse percentage (75%), hoewel het vergelijken van percentages hier uiteraard een hachelijke zaak is in verband met de lage absolute aantallen. Wel zien we dat ook Midden-Brabantse gemeenten als Tilburg, Waalwijk en Vught net als Oisterwijk ver onder dat landelijke percentage liggen. Nog een opvallend cijfer: in Oisterwijk kwamen van de 25 Duitse Joden er 13 om het leven, van de 17 Nederlandse Joden stierven er twee.

Croes en Tammes maken in hun studie *Gif laten wij niet voortbestaan* een statistische analyse van de overlevingskansen tijdens de Holocaust, gebaseerd op lokale gegevens. Volgens de onderzoekers is er een positieve correlatie tussen het percentage Duitse Joden in een gemeente en het percentage overlevenden van de Holocaust. Maar dit geldt enkel voor de grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Vooral in Amsterdam zou de Joodse Raad van invloed zijn geweest, die daar veel Sperrin verleende. Er wordt door onderzoeker Bob

Moore ook gewezen naar kamp Westerbork waar de administratie vooral bemenst werd door Duitse Joden. Daardoor zouden Duitse Joden later uit Westerbork naar het Oosten zijn weggevoerd, waardoor ze vaker in Theresienstadt of Bergen-Belsen belandden, in plaats van Sobibor of Auschwitz. Maar de onderzoekers hebben ook gegevens die de andere kant opwijzen. In kleinere plaatsen in Nederland blijken Duitse Joden geen grotere overlevingskansen te hebben gehad. Dat sluit aan bij mijn onderzoeksresultaten over Oisterwijk. Het wordt tijd om naast de statistische gegevens ook het lokale verhaal te zetten. Oftewel: naast de cijfers de mensen van vlees en bloed.

In Oisterwijk is de Lederfabriek rond 1930 de grootste werkgever, er werken ruim duizend mensen. De fabriek is onderdeel van het Duits-Joodse familieconcern Adler en Oppenheimer en de grootste lederfabriek van Europa. Na de Machtübernahme door Hitler besluiten Adler en Oppenheimer om Joodse stafleden voorgoed in Nederland te laten blijven. Ook familieleden van de directie worden naar Nederland overgebracht. In april 1933 gaat directeur Christ van der Aa van de Oisterwijkse Lederfabriek persoonlijk naar de Duitse grens om te zorgen dat Heinz Lehmann, een neef van de Oppenheimers, zonder problemen de grens over mag. Het concern moedigt de Duitse Joden aan een naturalisatieprocedure te starten. En de Lederfabriek Oisterwijk blijkt sinds 1932 niet voor niets de titel Koninklijke Lederfabriek te dragen. Enkele dagen na de Kristallnacht krijgt een Joodse jongeman, Heinz Rosenbaum, de gelegenheid om uit Duitsland naar Nederland te komen om er te gaan werken op het kantoor van de Lederfabriek Oisterwijk. Uit de ministeriële stukken op het Nationaal Archief blijkt dat dit is geschied 'op verzoek van de Regeering, ingevolge bijzondere voorspraak'. Die voorspraak kwam van prinses Juliana.

KLM Foto Copyright

De vader van de jonge vluchteling was arts in Schwerin. Een patiënte van hem, een gouvernante, had connecties met het Nederlandse koninklijk huis. In Oisterwijk deed het verhaal de ronde dat vader Rosenbaum de lijfarts van prins Hendrik was geweest, maar daar is geen bewijs voor. Overigens reageerde Juliana's moeder enkele maanden later heel anders toen een vluchtelingenkamp voor Duitse Joden nabij haar zomerverblijf 't Loo gebouwd dreigde te worden. Koningin Wilhelmina, of beter het Kabinet der Koningin, tekende met succes bezwaar tegen dat regeringsvoornemen aan, samen de VVV en de ANWB. Dat waren dus andere actiegroepen tegen de opvang van vluchtelingen dan we tegenwoordig kennen. Hier was men vooral bezorgd voor verstoring van de rust van de elite, van het toeristenverkeer en van de zondagsrust op de Veluwe.

In Oisterwijk was ook niet elke Duits-Joodse vluchteling welkom. Je had speciale relaties nodig met de Koninklijke Lederfabriek. In Kamp Westerbork was 'Vitamine R' een gevleugeld begrip; je had Relaties nodig om te overleven. Een prachtig voorbeeld daarvan is de Bossche danslerares Roosje Glaser, waarover nu in NM Kamp Vught de tentoonstelling te zien is 'Dansen met de vijand'. Het bemachtigen van een uitreisvisum naar de VS, het ultieme doel van de meeste Duitse Joden in Oisterwijk, was niet voor iedereen weggelegd. Rond mei 1940 wisten uit Oisterwijk nog vier Duitse Joden naar Amerika te ontkomen. Allen familieleden van de directie. Directielid Franz Ferdinand Oppenheimer had minder geluk, hij probeerde in de meidagen van 1940 via IJmuiden of Scheveningen te vluchten, werd opgepakt en kwam in 1941 om in kamp Sachsenhausen.

Het belang van relaties op directieniveau in de Lederfabriek is evident. Waren relaties met lokale katholieke bestuurders en geestelijken voor de

Duitse Joden ook zo belangrijk? Croes en Tammes vonden tot hun eigen verbazing een positief statistisch verband tussen overlevingskansen en het feit dat er meer katholieken in de gemeente woonachtig waren. Een gedegen verklaring kunnen ze er niet voor geven.

In Oisterwijk waren er geen innige relaties tussen vluchtelingen en lokaal bestuur. Ja, de katholieke burgemeester heeft één Duits-Joodse vrouw vooraf gewaarschuwd, net voordat ze de deportatieoproep uitgereikt kreeg. Maar zij was gehuwd met de in Oisterwijk geboren Joodse slager Van Oss. Joodse slagers waren er twee in het dorp, zij leverden clandestien vlees, óók aan het burgemeestersgezin. Toen in de nacht van 1 op 2 augustus 1942 het katholiek Joodse gezin Bing door de plaatselijke politie van hun bed moest worden gelicht, vroeg de chef-veldwachter van Oisterwijk aan de burgemeester of hij 'dezen last' moest uitvoeren. Het antwoord luidde: 'Hoewel met een bezwaard gemoed heb ik hem gezegd aan bedoelde lastgeving te moeten voldoen, aangezien het hier Duitse joden betrof, dus personen van andere dan Nederlandsche nationaliteit'. De veldwachters klopten ook bij het klooster Catharinenberg aan. Aan de hierbij behorende kostschool was de Duits-Joodse leerlinge Ellen-Marie Vogel verbonden. De kloosterzusters vertelden de politie dat Vogel tijdelijk verbleef in de St.-Maartenskliniek in Nijmegen. Was deze loslippigheid angst dat bij misleiding van het Duitse gezag misschien het rustige kloosterbestaan in gevaar zou komen, of was het grenzeloze naïviteit? Ellen-Marie Vogel ontsnapte alsnog omdat men op de Maartenskliniek alerter reageerde. Toen op 27 augustus 1942 de veldwachters tien nieuwe deportatieoproepen uitreikten aan negen Duitse Joden en één Nederlandse, werd enkel die ene Nederlandse (Paula Elzas) gewaarschuwd, niet door de lokale

autoriteiten maar door iemand van de Joodse Raad uit Amsterdam.

Van de 25 Duitse Joden in Oisterwijk zijn er zeven gevlucht, doken er drie onder en werden er twee vrijgesteld van deportatie. Van de 17 in Oisterwijk woonachtige Nederlandse Joden zijn er drie gevlucht en maar liefst negen ondergedoken.

Om te kunnen onderduiken had je een combinatie van relaties en geld nodig. Het Nationaal Steunfonds maakte melding van gevallen waarin Joden tot 300, 500, ja zelfs 1000 gulden per maand betaalden voor onderdak en onderhoud. Maar je had eerst en vooral ook relaties nodig. De Oisterwijkse schoenfabrikantenfamilie Heimans dook onder bij Louis Hazen en zijn zuster Anna, twee devote katholieken uit de Tilburgse Langestraat. Maar hun broer André Hazen werkte dan ook als boekhouder op de Oisterwijkse schoenfabriek van Heimans.

Om te vluchten had je vooral geld nodig. Slager Bob van Oss vluchtte met zijn Duits-Joodse vrouw uit Oisterwijk met hulp van een Zwitserse chauffeur die voor de Duitse Wehrmacht werkte. Slager Van Oss kende de man uit het milieu van de zwarte handel waar de Zwitser betrokken was bij vervoer van het door Van Oss illegaal geslachte vee. Voor duizend gulden kon de Zwitser wel aan valse papieren komen. De schoonfamilie van de bij de Lederfabriek werkende Sieg Kanstein kreeg belangeloze hulp van de Dutch-Paris Line, waarin ook twee personeelsleden van de Lederfabriek werkzaam waren, Willy van Breemen en Louk Roume. Voor de vervalste persoonsbewijzen en reispapieren moest fors in de buidel worden getast. Aan de grens bij Nispen betaalde de familie voor drie Belgische Carte d'identité 7500 gulden. De schoonfamilie kwam veilig in Zwitserland aan,

maar Kanstein, zijn vrouw en schoonzus werden in België, mogelijk door verraad, opgepakt. Grof geld betalen was een voorwaarde om te kunnen vluchten, maar het was geen garantie op een veilige aankomst.

Als we kijken op de herdenkingsplaque van omgekomen personeel die in de Lederfabriek hangt dan vallen twee zaken op. Van de zeventien slachtoffers zijn er twaalf Joods. Op de bovenste regel staan twee directieleden. Maar de overige tien Joodse slachtoffers zijn lager kantoorpersoneel, veelal secretaresses. Bij de eerste grote deportatie van eind augustus 1942 wisten diverse Oisterwijkse Joden te vluchten. Zo niet het straatarme gezin Mayer, zij konden letterlijk geen kant op, vader en moeder Mayer zouden reeds in november 1942 in Auschwitz vermoord worden.

Jacques Presser heeft in zijn boek *Ondergang* duidelijk gemaakt dat het overleven van de Holocaust klassegebonden was. Volgens Presser waren het vooral de rijken die van de Joodse Raad een Sperre kregen. De rijken en geleerden werden gespaard. Dit ging aldus Presser ten koste van de 'sinaasappelventer'. Het was een emotionele eruptie van Presser, maar later onderzoek lijkt hem gelijk te geven. Bart van der Boom stelt in zijn studie naar Den Haag dat beter gesitueerde Joden in mindere mate gedeporteerd zijn.

Croes en Tammes vinden een verband tussen de overlevingskansen van Groningse Joden en hun positie op de beroepsprestigeschaal. Eenzelfde beeld troffen de onderzoekers aan in de provincie Utrecht. Daar overleefde 67% uit de hoogste klasse, tegen 41% uit de laagste klasse. De Sperrers lijken het verschil niet te hebben gemaakt, maar waarschijnlijk wel de betere financiële middelen om onder te duiken of te vluchten.

Zo ook in Oisterwijk. Zou de welstand van Joden in Brabant ook een deelverklaring kunnen zijn voor het hogere percentage overlevenden dan bijvoorbeeld in Amsterdam, waar het Joodse proletariaat woonde? Ik pleit dus voor een klassenanalyse bij lokaal onderzoek naar de Holocaust.

In de jaren zestig schreef Presser zijn boek *Ondergang* en gaf hij 'de doden een stem'. Omdat zoals hij het zei 'als men ze het spreken nu belemmert, ze tweemaal sterven'. De boeken van Lou de Jong én de democratiseringsbeweging zorgden voor hernieuwde belangstelling voor het lot van slachtoffers én daders.

In Oisterwijk pleitte de Gemeenschap van Oud-illegale werkers in 1955 voor aandacht voor de Oisterwijkse Joden. Althans voor de katholieke Joden, die als gedoopten tot de parochies hadden behoord. Parochialisme kenmerkte de mentaliteit in het dorp. Het merendeel van de Duitse Joden beschouwde men nog steeds als vreemdelingen, passanten, met een andere taal en gewoonten. Lokale verzetsstrijders werden in de jaren tachtig geïnterviewd. De vraag naar hulp aan de Joodse gemeenschap kon toen niet langer achterwege blijven. Het antwoord luidde: "we wilden de Joden wel hulp bieden, maar ze wilden zelf niet".

Het is 1998. De Oisterwijkse bevolking bestaat in meerderheid uit mensen die niet meer in het dorp geboren en getogen zijn. Oisterwijk is gekleurd door migranten, statushouders en AZC-bewoners. Na de publicatie van mijn boekje *Vervolgd en vergeten* besluit het gemeentebestuur om alsnog, meer dan 50 jaar na de bevrijding, een monument op te richten voor de in de vernietigingskampen vermoorde Oisterwijkse Joden.

Maar de gêne blijft. Is het typisch Brabants om te zwijgen en daarmee de indruk te wekken dat iets niet bestaan heeft? Toen ik in 2012 in het historische standaardwerk over Oisterwijk schreef over de beledigingen op straat tegenover Joden en over het ingooien van de ruiten van de synagoge in de negentiende eeuw, kreeg ik vanuit de lokale gemeenschap het verwijt incidenten op te blazen tot antisemitisme. Toen eind vorige eeuw onbekenden hakenkruizen op de muren van de Israëlitische begraafplaats kladden, wenste de lokale overheid maar ook het bestuur van de begraafplaats niet dat dit in de publiciteit kwam. Maar is verzwijgen het juiste antwoord? Ik pleit ervoor te blijven onderzoeken én te blijven publiceren, omdat we immers weet hebben van hun lot.

Hebben wij het geweten?

Door Ruud Weissmann

Als geassocieerd NIOD-onderzoeker verricht Ruud Weissmann onderzoek naar de Jodenvervolging in de grote gemeenten van Noord-Brabant. Hij is ook medeauteur van "Ik reken binnenkort wel met je af". Joodse oorlogsslachtoffers uit Vught (*Vughtse Historische Reeks*, deel 13)

“Wir haben es nicht gewusst” was na 1945 de veel gehoorde reactie in Duitsland, nadat het gebruik van de gaskamers en de moord op zes miljoen Joden bekend werden. Weten wij nu, na 70 jaar van onderzoek en uit de omvangrijke literatuur, alles over de Jodenvervolging? Hoe kon het zo allemaal gebeuren hier in Noord-Brabant? Hoe in de zin van ‘op welke wijze georganiseerd en uitgevoerd’.

In Holocaust-literatuur kun je stereotype uitspraken lezen als:

- Mei 1940 betekende vijf jaar bezetting, dus ook vijf jaar van Jodendeportaties.
- Gedwongen concentratie van Joden naar Amsterdam, in Jodenwijken.
- Jodenvervolging was puur een zaak van de Duitsers, met razzia's waarbij iedereen werd meegenomen.
- De Joodse Raad leverde de namen en adressen en verleende medewerking aan de deportaties. Ná de bevrijding kon men horen dat de Joodse Raad stond voor Joods Verraad.

Na de reconstructie van de Jodenvervolging in Noord-Brabant, blijken dat deze algemene uitspraken strijdig met mijn conclusies. Medio juni 1942 begon in Amsterdam de voorbereiding van de deportaties, maar in Noord-Brabant vond het eerste groepswijze transport plaats op 28 augustus 1942. Op 9 april 1943 moesten de provincies ‘Judenrein’ zijn. Conclusie: geen vijf jaar van Jodendeportaties. Feitelijk moesten Joden uit de woongemeente vanaf eind augustus

1942 tot begin april 1943 afgevoerd worden. In nog geen acht maanden.

Mijn onderzoek startte niet met de gebruikelijke literatuurstudie, maar ik maakte een reconstructie op welke wijze in Noord-Brabant feitelijk het vertrek uit de woongemeente was georganiseerd. De administratieve organisatie werd gedetailleerd in kaart gebracht. Het startpunt lag bij de vragen: Hoeveel Joden woonden er in Noord-Brabant? Wie was eigenlijk een Jood? De Duitsers eisten een ruimere definitie, bekend als de Neurenburger wetten, waarbij het aantal Joodse grootouders bepalend was. Dit gegeven was niet bekend bij het gemeentelijke bevolkingsregister, daarom moesten alle Joden een aanmeldingsformulier inleveren bij het gemeentelijk loket van het Bevolkingsregister. En legeskosten betalen van één gulden per persoon.

Bij de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag werden de aanmeldingsformulieren gecontroleerd en geteld. Bij deze ‘buitengewone’ volkstelling had Noord-Brabant 2.899 Joden. Steeds sneller kwamen er nieuwe anti-Joodse maatregelen: verbod op autorijden, men moest verplicht fietsen inleveren, telefoon afsluiten, beperking van de winkeltijden. Zonder dat de Joden iets wisten, hadden in juli 1942 de burgemeesters lijsten met de namen van 2.281 Voljoden naar de Zentralstelle für jüdische Auswanderung, een Sipo-SD afdeling in Amsterdam, gestuurd. Het verschil ten opzichte van de bijna drieduizend zit in de definitie. Vooral de Voljoden waren in 1942 te deporteren, d.w.z. degenen met drie of vier Joodse grootouders. Conclusie: Joden uit Noord-Brabant werden niet samengebracht in Amsterdam. Met deze lijsten van de burgemeesters werden Joden opgeroepen voor vertrek naar het door-

gangskamp Westerbork en 'werken in Duitsland'. Na de 1945 bleeknaar Polen en naar de gaskamers.

De Joodse Raad in Amsterdam mocht alleen namen van de lijsten schrappen, namen van JR-functionarissen en andere onmisbare personen voor de Joodse gemeenschap.

Op donderdag 27 augustus 1942 reikte de Nederlandse agent van politie enveloppen uit, met de opdracht naar Westerbork te vertrekken voor "medische keuring en eventuele tewerkstelling in Duitse werkkampen". Eind augustus 1942 vertrok de eerste groep Joden uit Brabant naar Westerbork.

Conclusie: Duitsers waren 'slechts' de architecten van de Jodendeportaties uit de woongemeenten, zonder razzia's. Het verzamelen van de namen, het ophalen en wegbrengen naar de kampen was mogelijk dankzij de inzet van het lokale bevolkingsregister en de gemeentepolitie. Vervoer werd verzorgd door BBA-bussen (naar het verzamelpunt in Den Bosch) en met de NS-treinen naar Westerbork. Na eind augustus volgde in 1942 nog tweemaal een groepsgewijs vertrek uit de provincie naar de kampen.

Op vrijdagavond 2 oktober 1942 werden alle gezinsleden van de mannen in een Rijkswerkkamp thuis opgehaald door de gemeentepolitie. De mannen uit de Rijkswerkkampen werden ook naar Westerbork gebracht. Ofwel een gezinshereniging met de man uit een Rijkswerkkamp. Pas na begin oktober 1942 kreeg een deel van de bij de Joodse Raad werkzame personen van de Duitsers de bekende Sperrstempel "Bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt" in hun Persoonsbewijs.

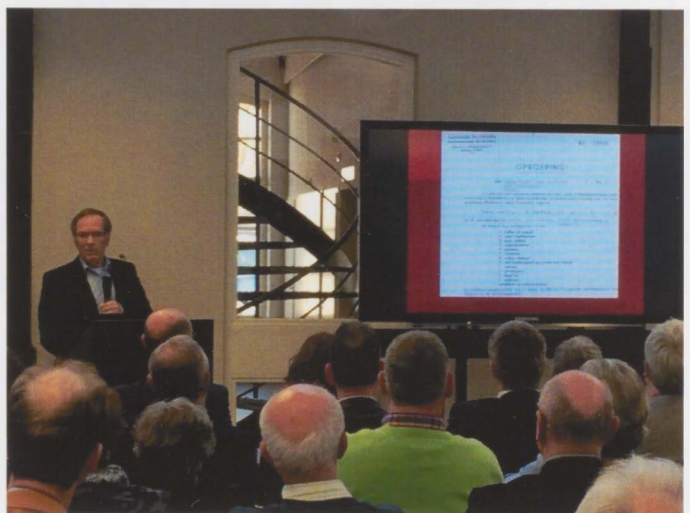
Dit kon vrijstelling voor deportatie betekenen, naar later zou blijken tot 9 april 1943. Joden zonder een Sterrstempel konden op 11 november 1942 worden opgehaald in Brabant. Beide keren werden Joden thuis opgehaald door de Nederlandse gemeentepolitie. Conclusie: De Joodse Raad had geen namen en adressen aangeleverd voor de transportlijsten. In 1943 was de laatste ophaalactie nog eenvoudiger: Met een advertentie in de kranten werden eind maart 1943 de nog in Brabant thuiswonende Joden gesommeerd zich gewoon te melden in Kamp Vught. Een verblijf elders was na 9 april 1943 verboden.

Na de bevrijding is bekend geworden welke

Joden uit Brabant deze groepsgewijze ophaalacties uit Noord-Brabant hadden kunnen ontwijken door onderduiken of vluchten. Een aantal werd gearresteerd, vaak na verraad. Zoals de voorzitter van de Joodse Raad in Breda, Henri Samuel en zijn gezin. In mijn promotieonderzoek zal ik de administratieve organisatie meer in detail beschrijven en tevens de effectiviteit van de ophaalacties en arrestaties analyseren. Het blijkt dat in Oss en Den Bosch de meeste Joden werden vermoord: twee op de drie.

In Eindhoven en Tilburg waren er juist veel minder Joden vermoord, maar nog altijd een op de drie. Breda telde vele jaren na de bevrijding een slachtofferpercentage van 50%. De vraag is of deze grote verschillen qua slachtofferpercentage zijn te verklaren, in een provincie met één SS-Aussenstelle in Den Bosch, voornamelijk een katholieke omgeving, dicht bij de Belgische grens en ver van Amsterdam.

De opmerkelijk grote verschillen qua slachtofferpercentages in één provincie, zo'n 25 kilometer rond Den Bosch, worden door mij geanalyseerd in een proefschrift, dat ik eind 2016 hoop af te ronden.

Joden in Tilburg 1930-1945: een focus op vluchtelingen

Door Jardena Gil

Jardena Gil is sinds september 2012 bezig met onderzoek naar de Joodse gemeenschap van Tilburg in de periode 1930-1945. Tevens werkt zij mee aan diverse projecten die voortvloeien uit dit onderzoek. Zo organiseerde zij Open Joodse Huizen Tilburg in 2013, 2014 en 2015.

Al vanaf 1930, en vooral na Hitlers machtsovername in 1933 en de Kristallnacht in 1938, vluchtten veel Duitse Joden en Joden uit Oost-Europa (hierna Joodse vluchtelingen genoemd) naar Nederland. Relatief veel vluchtelingen kwamen in Tilburg terecht, sommigen rechtstreeks, anderen via een of meerdere andere steden in Nederland. Waren er op 1 januari 1930 nog maar drie vluchtelingen in Tilburg (bijna drie procent van de Joodse gemeenschap), het aantal vluchtelingen steeg naar 110 op 1 januari 1940 (36 procent). Op 1 januari 1942 vormden de vluchtelingen met 170 personen bijna 47 procent van de Joodse

gemeenschap van Tilburg. Die bestond toen uit 364 personen.

Waarom kwamen zo veel vluchtelingen naar Tilburg? Wie waren zij en waar kwamen ze precies vandaan? En hoe verging het hen na aankomst in Tilburg?

Antwoorden op deze vragen komen voort uit onderzoek naar de individuele levensverhalen van de mensen die als geheel de Joodse gemeenschap van Tilburg in de jaren 1930-1945 vormden. Onderlinge familieverbanden en arbeidsrelaties geven nieuwe inzichten in beweegredenen om naar Tilburg te vluchten. Dat de Joodse gemeenschap van Tilburg vluchtelingen zelf opving maakte Tilburg extra aantrekkelijk. Uit mijn onderzoek is ook gebleken dat van de Joden uit Tilburg die de oorlog overleefden er relatief veel Duits waren.

Achter de struikelstenen van Oss

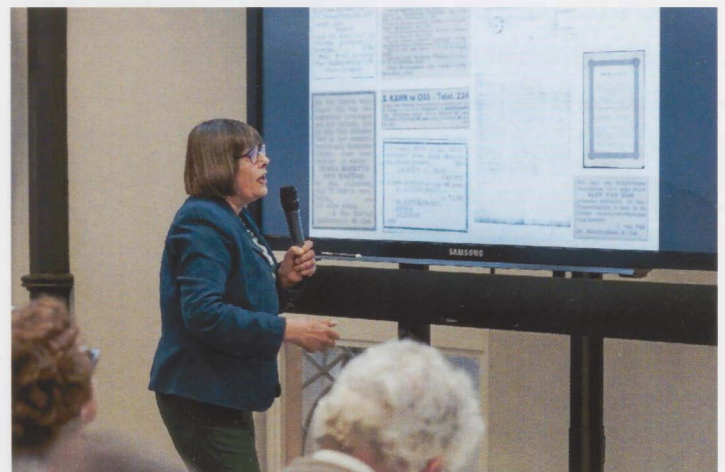
Door Conny Leijten

Conny Leijten is initiatiefnemer van het project Struikelstenen in Oss, auteur van het boek *Stilstaan bij de Struikelstenen in Oss. Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is*, zij schreef ook het scenario voor de film 'Ik ken hun namen'. Kort geleden kwam haar boekje *Ik mis ze uit*, de bewerking van het onderduikverhaal van een joods jochie.

Toen ons prachtige straatje in Oss 90 jaar bestond, vonden wij, buurtbewoners, het een goed moment voor een boek. Interviews met bewoners van vroeger en nu gaven ons een beeld van de twintigste eeuw door de ogen van buurtgenoten. Ik kreeg de schrik van mijn leven. Uit de 23 huizen van onze straat zijn in de oorlog 32 mensen gedeporteerd en vermoord. Ik was verbijsterd en wilde weten wie die mensen waren. Rode Kruis Nazorg leverde me hun gegevens en voor elk van de adressen schreef ik een 'tekstmonumentje'. Dat boek kwam in 2010 uit: voor de winst vonden we een bestemming in Struikelstenen voor onze vermoorde straatgenoten.

Uitgangspunt was dat dit project door Ossenaars zou worden gedragen. We informeerden de huidige bewoners van adressen waar stenen zouden komen en zochten publiciteit. Hierop sloten bewoners van aangrenzende straten waar ook Joden hadden gewoond zich aan. Hierdoor gingen we voor een totaal van 56 stenen. De bibliotheek maakte een tentoon-stelling over alle gedeporteerde families. Ook de gemeente omarmde ons initiatief. De giften liepen binnen. We kregen telefoontjes, mails, briefjes, zelfs mensen aan de deur die wilden meebetalen; voor de slachtoffers die toen in hun huis woonden, voor vermoorde familieleden, de vroegere buurman. Door nieuwsbrieven werden alle betrokkenen op de hoogte gehouden.

In 2011, een jaar na het verschijnen van het boek *Dr. Hermanslaan, gewoon een bijzondere straat in Oss*, legde Gunter Demnig 56 Struikelstenen in Oss. Hierna kregen we het idee om voor alle joodse slachtoffers in Oss een Struikelsteen te leggen. Ook nu betrokken we alle bewoners van de adressen waar ze zouden komen te liggen. Speurwerk in archieven en op internet leverde de nodige gegevens op, publiciteit bracht verhalen, foto's en spulletjes die Joodse families voor hun deportatie in bewaring hadden gegeven bij bekenden en die zorgvuldig waren bewaard. Via internet konden betrokkenen het hele project, en de inkomsten, volgen. Onder het motto 'draag uw steentje bij' kwam de benodigde € 25.000 bij elkaar. Bewoners van straten waar Struikelstenen zouden komen zetten acties op, we gaven rondleidingen en lezingen, alle middelbare scholen begonnen hun eigen inzameling. Om alles wat we vonden te bewaren, maakte ik een wandelgids met alle adressen.

Stilstaan bij de Struikelstenen in Oss is samengesteld uit schriftelijke bronnen en herinneringen van nabestaanden en getuigen. Alle 263 slachtoffers komen in tekst en beeld voor het voetlicht. De bladzijden van de mensen waarover we geen informatie en/of beeldmateriaal konden vinden zijn gevuld door Osse kunstenaars.

Volledig betaald door particulieren en bedrijven, uit lezingen en acties, werden in april 2014 in Oss 207 Struikelstenen gelegd. Demnig werd geassisteerd door leerling-stratenmakers van de plaatselijke bouwvak-opleiding. Het herdenkingsproject is compleet gemaakt met de film 'Ik ken hun namen' van de plaatselijke filmclub. Hierin laten we zien hoe de Holocaust in Oss uitpakte. Boek en film worden gebruikt op scholen en bij presentaties.

Conny Leijten www.op-verhaal.nl

Panel-discussie

Aan het begin van de middag vond een paneldiscussie plaats, geleid door Arnoud-Jan Bijsterveld.

Aan de paneldiscussie deden mee:

Jan Bader

Jan Bader is onafhankelijk onderzoeker en heeft vanaf 1985 een groot aantal artikelen en publicaties geschreven over de Joden in Brabant, voornamelijk over de geschiedenis van de Joodse gemeenschappen in de negentiende eeuw. Maar daarna leek het onontkoombaar om ook over de latere geschiedenis te gaan schrijven. Gedurende een lange reeks van jaren heeft hij notities verzameld over de jaren van de Sjoah. Geraakt door de geschiedenis maar vooral door de lotgevallen van mensen heeft hij uiteindelijk de resultaten van vele jaren onderzoek ondergebracht in *"Kroniek van 'n Vervolging"*, *Joden in Noord-Brabant 1933-1948*. Het is, zowel letterlijk als figuurlijk, een zwaar boek geworden met een gewicht van 1,7 kg en een omvang van 1397 pagina's.

Phocas Kroon

Phocas Kroon is teamlid van de werkgroep 'Struikelstenen Eindhoven'.

Anje van Buuren-Meinardi

Anje van Buuren-Meinardi is gids in de voormalige synagoge van Bergen op Zoom. Zij is ook auteur van het boek *De geschiedenis van Joodse families in Bergen op Zoom*.

Tjeu Cornet

Tjeu Cornet is een van de initiatiefnemers van het leggen van struikelstenen in Den Bosch. Hij deed dat in eerste instantie met een comité in de eigen buurt. Onlangs heeft de gemeente het comité als adviseur gekoppeld aan een andere initiatiefnemer. Deze laatste rol gaan ze waarschijnlijk vaker vervullen via de gemeente.

Bas Zijlmans

Bas Zijlmans is een Geertruidenbergs heemkundige op leeftijd. Hij is de auteur van *Mo(nu)ment om niet te vergeten. Kroniek van de lotgevallen van de Bergse Joden in de Tweede Wereldoorlog*.

Petra Robben

Petra Robben is werkzaam voor Stadsmuseum Tilburg en Regionaal Archief Tilburg. Zij was mede-initiator van de Werkgroep Joodse Tilburgers, deed onderzoek naar de herinneringscultuur t.a.v. Joden in Tilburg, onderzocht de relatie tussen educatie en de omgang met de Tweede Wereldoorlog, organiseerde vanuit het Stadsmuseum o.a. Open Joodse Huizen, ontwikkelde met Arnoud-Jan Bijsterveld lesmateriaal over Bobby en Tineke Spier en organiseerde met Jardena Gil op 3 mei jongstleden een verhalenavond over de jaren 1940-1945 in de wijken Tivoli en Armhoefse Akkers.

Lunch met een aantal Joodse gerechten

Wandeling met de Stadsgidserij

Workshop 'Wie was Nico Wolf?'

Door Liesbeth Hoeven

Liesbeth Hoeven is werkzaam als onderzoeker en projectmanager bij het Tilburg Cobbenhagen Center. In 2015 rondde zij haar promotie-onderzoek af over de toekomst van de herinneringscultuur, zoals deze na de Tweede Wereldoorlog ontstaan is. Haar proefschrift *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz* is genomineerd voor de Praemium Erasmianum Studieprijs 2016.

Medio mei 2015 is het Tilburg Cobbenhagen Center gedenkproject 'Vrijheid doorgeven' gestart waarin onderzoek wordt verricht naar de rol van prof. dr. Martinus Cobbenhagen en de Tilburgse studenten in oorlogstijd. Nico Wolf was één van hen. Het doel van dit project is om de verhalen van het verleden op te tekenen in portretten voor een digitaal monument, een boekpublicatie en een tv-documentaire. Meer informatie over het project is te vinden op de website www.tilburguniversity.edu/vrijheiddoorgeven.

Martinus Cobbenhagen was in 1927 de oprichter, de 'founding father' van de Rooms-Katholieke Handelshoogeschool in Tilburg: de voorloper van Tilburg University. Voor deze hoogleraar bestond wetenschap en onderwijs niet alleen uit kennisoverdracht en het behalen van een diploma, maar ook uit het vormen van sociaal

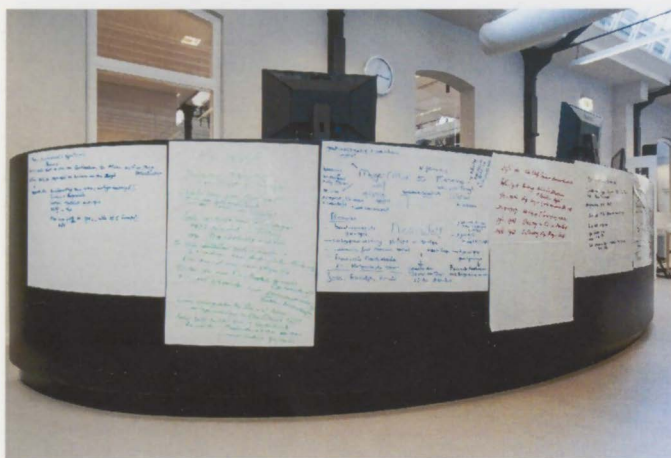
verantwoordelijke burgers. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft Martinus Cobbenhagen veel betekend voor het Tilburgse verzet. Hij maakte collegedictaten en voedselpakketten voor ondergedoken studenten, schreef bemoedigende brieven en pleitte voor zijn studenten bij de Duitse autoriteiten.

Een van zijn oud-studenten, Frans Linders, kan over deze periode nog levendig vertellen. In 1941 begon hij zijn studie economie aan de Tilburgse Hogeschool. Het contact met studiegenoten beperkte zich in die tijd tot de collegebanken. "Een echt studentenleven was er niet: het was oorlog," aldus Linders. Toch gingen de lessen aanvankelijk gewoon door, bijvoorbeeld die van professor Kaag: "Een grote man die binnenkwam met een sigaar en enthousiast vertelde over de koersen op de beurs." Tijdens de oorlog moest een deel van de studenten in Tilburg onderduiken, een ander deel sloot zich aan bij het ondergronds verzet of werd gedwongen tewerkgesteld in Duitsland. Zo ook Linders: "Wij moesten ons in het voorjaar van 1943 melden en van de bezetter een loyaliteitsverklaring tekenen." Wie weigerde te tekenen, kreeg bericht dat hij naar Duitsland moest om in de oorlogsindustrie te werken en mocht geen colleges meer volgen. En wie weigerde naar Duitsland te gaan, riskeerde represaillemaatregelen tegen familieleden. Vanuit de Hogeschool in Tilburg werd de studenten niets opgelegd, maar de studenten zaten op een lijn: "Onderling hebben we gewoon besloten: die verklaring tekenen we niet, punt uit. Wat denken ze wel, die Moffen. We waren opstandig."

Frans Linders is de enige nog levende van de groep studenten die in de oorlogsjaren in Dassel werd tewerkgesteld. Voor zover bekend stierven minstens 22 van de 100 Tilburgse studenten tijdens bombardementen, verzetsactiviteiten, in concentratiekampen of aan de gevolgen van dwangarbeid. Hun namen en sterfdata staan op

de houten gedenkplaquettes die in mei 2015 een plek hebben gekregen bij het borstbeeld van Martinus Cobbenhagen op de campus, nabij de aula. Eén van die namen is Nico Wolf. Ruim honderd belangstellenden – waaronder familieleden van Martinus Cobbenhagen, nabestaanden van de in de Tweede Wereldoorlog omgekomen studenten en leden van de huidige universitaire gemeenschap – woonden destijds deze herdenking bij.

Het digitaal monument krijgt de vorm van een website waarop plaats is voor tweeëntwintig verhalen van de Tilburgse studenten die tijdens de oorlog zijn omgekomen. De dilemma's waar zij zich in oorlogstijd voor gesteld wisten – 'Teken ik een loyaliteitsverklaring? Sluit ik me aan bij het verzet? Ook als ik daarmee mijn vriendschappen of studie op het spel zet?' – worden op een interactieve manier verbonden met de uitgangspunten die momenteel onder studenten leven. Via het doorgeven van de verhalen van toen, willen we empathie en bewustwording creëren bij de studenten van nu. Het monument is op de eerste plaats een eerbetoon aan de omgekomen Tilburgse studenten in oorlogstijd, maar functioneert tevens als een platform waarop de keuzevrijheid en het verzet van huidige studenten in beeld komt.

Momenteel zijn we volop bezig met het verrichten van historisch onderzoek naar de omgekomen studenten. Het is de bedoeling om van al deze oud-studenten een zo volledig mogelijke levensschets te geven. Hierbij maken we gebruik van historische databases, maar ook willen we door middel van interviews met nabestaanden een zo goed mogelijk beeld van de persoon proberen te krijgen.

De workshop 'Wie was Nico Wolf?' draaide om één persoon, de Joodse Nico Wolf, een van de 22 Tilburgse studenten die gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen. Het doel was om in anderhalf uur – door middel van verschillende online zoekstrategieën en archiefmateriaal – een zo volledig mogelijk beeld van 'de persoon' Nico Wolf te krijgen. Welk verhaal gaat er schuil achter zijn lot – om in het thema van deze studiedag te blijven?

We startten onze gezamenlijke zoektocht met de weinige gegevens die over Nico Wolf bekend zijn: Nico Wolf werd op 24 november 1919 geboren in het Noord-Brabantse Veghel. Hij was de zoon van Mijer (Max) Wolf en van Marianne

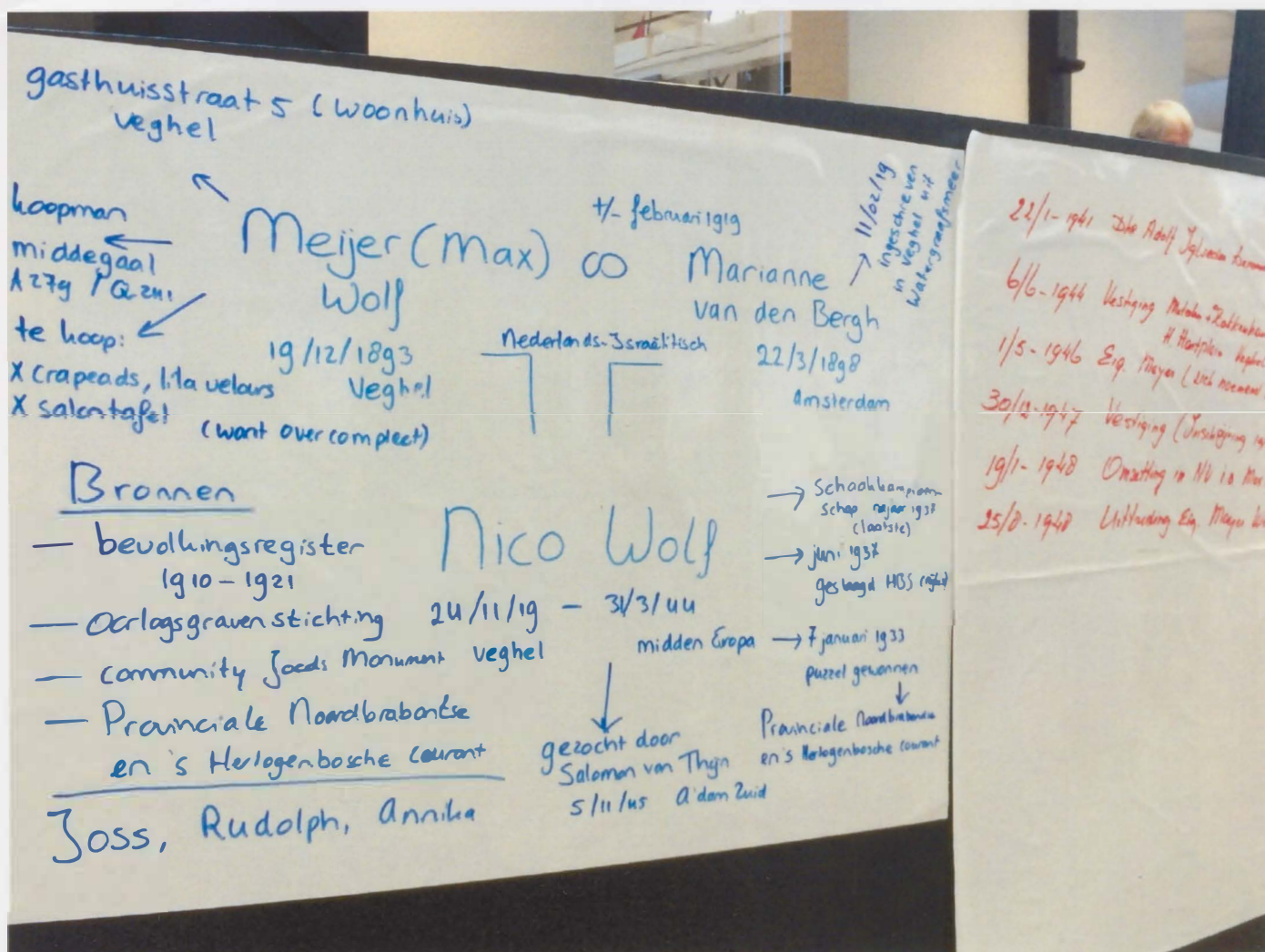
van den Bergh. Nico was de broer van Betty Max Wolf, Henry (Hans) Wolf en Rosa (Zus) Wolf. Op de houten gedenkplaquette staat dat Nico gestorven is in december 1942. Enig speurwerk vooraf wees uit dat deze datum onjuist is en dat Nico Wolfs sterfdatum 31 maart 1944 moet zijn. Alle gevonden informatie – en dat was heel wat – werd aan het einde van de workshop gepresenteerd op flipovervellen. Dat niet alleen; de resultaten van de workshop worden verwerkt in een boekpublicatie die het Tilburg Cobbenhagen Center uitbrengt, met portretten van de Tilburgse studenten die in de oorlogstijd zijn omgekomen en de betekenis van hun verhalen voor mensen van nu.

In het najaar gaat het Tilburg Cobbenhagen Center in samenwerking met Regionaal Archief Tilburg meer van deze workshops geven om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over de andere omgekomen studenten. Voor meer informatie (of als u informatie heeft) kunt u mailen naar

cobbenhagencenter@tilburguniversity.edu

De namen van de studenten die omgekomen zijn gedurende de Tweede Wereldoorlog:

- Henk Koehorst – Gest. 14 mei 1940
 - Frits Coerwinkel – Gest. 21 november 1943
 - Charles Nijst – Gest. 18 januari 1944
 - Piet Haanebrink – Gest. 14 augustus 1944
 - Hans Schoon – Gest. 6 oktober 1944
 - Geert Peters – Gest. 15 oktober 1944
 - Adriaan Brekelmans – Gest. 4 december 1944
 - Nico van Kerkoerle – Gest. 9 januari 1945
 - Frans van Gulick – Gest. februari 1945
 - Jan Heijnen – Gest. 20 februari 1945
 - Hans Mooren – Gest. 20 februari 1945
 - Jacques Ruijgers – Gest. 20 februari 1945
 - Wim van Kempen – Gest. maart 1945
 - Frans van Spaendonk – Gest. 4 maart 1945
 - Gérard van de Ven – Gest. 8 april 1945
 - Theo Vogels – Gest. 2 mei 1945
 - Guus Born – Gest. 12 februari 1946
 - René Norenburg – Gest. maart 1945
 - Nico Wolf – Gest. 31 maart 1944
 - Wiel Wiertz – Gest. 10 februari 1945
 - Leo van Mackelenberg – Gest. 2 maart 1942
 - Marius van de Wildenberg – sterfdatum onbekend

De mooiste daad van verzet

Door Liesbeth Hoeven
(Tilburg Cobbenhagen Center)

Wat mij het meeste is bijgebleven? De levendige discussie aan het eind van de symposiumdag. Mensen die zich niet gehoord voelden of verkeerd begrepen waren, stonden vastberaden op en lieten hun stem horen. Ook hun verhaal deed ertoe. Ik denk dat dit, in herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, de mooiste daad van verzet is: ruimte bieden aan de verschillende verhalen en persoonlijke uitgangspunten van mensen zonder iets of iemand uit te sluiten. Zodra één verhaal ons mens- en wereldbeeld gaat domineren, kan er een situatie ontstaan van onderdrukking en marginalisering en dit kan leiden tot geweld. Dat is een les die de Tweede Wereldoorlog ons heeft geleerd.

Ik vind het opmerkelijk dat het in- en uitsluiten van verhalen ook na de oorlog, in de zeven decennia van het herdenken en vieren van vrijheid in Nederland, een belangrijk thema blijft. Neem bijvoorbeeld de verzetsmythe, die direct na de bevrijding ontstond. Alle ervaringen en herinneringen die een bedreiging vormden voor het beeld van een vitale samenleving in een fase van wederopbouw, werden uitgesloten van het grote verhaal waarin de eensgezinde strijd tegen de bezetter centraal stond. In de jaren zestig werd de impact van de oorlog eindelijk zichtbaar in de individuele geschiedenissen van slachtoffers buiten het verzet en zonder militaire achtergrond. Maar er ontstond tegelijkertijd een rivaliteit tussen de verschillende groepen slachtoffers: Wiens lijden verdiende het meeste aandacht? Welk verhaal was het belangrijkste? Vanaf de jaren tachtig proberen we de tekortkomingen van het verleden, anders dan binnen de verzetsmythe, te erkennen. In aanvulling op de slachtoffermythe, willen we deze tekortkomingen niet alleen aanvaarden als een pijnlijke waarheid, maar inzetten als een les waarvan we hebben geleerd.

Het grote verhaal dat wij sindsdien kennen en dat aan beide criteria beantwoordt, laat zich samenvatten onder de noemer 'Nooit meer Auschwitz'. Ik denk dat dit verhaal, zoals één van de deelnemers indirect voorstelde, inmiddels toe

is aan herziening: het maakt vooral duidelijk waarmee wij ons als samenleving niet willen identificeren (met Auschwitz). De vraag hoe het vrijheidsideaal dat erin besloten ligt zich naar de toekomst toe laat doorgeven, blijft vooralsnog onbeantwoord. Hoe kunnen we de verschillende verhalen en persoonlijke uitgangspunten van mensen op een constructieve en positieve manier met elkaar verbinden? Wat is ons verhaal?

Genoeg stof voor een nieuwe discussie en een volgend symposium!

Joden in Limburg 1933-1945.

De meerwaarde van lokale studies voor het onderzoek van de Holocaust

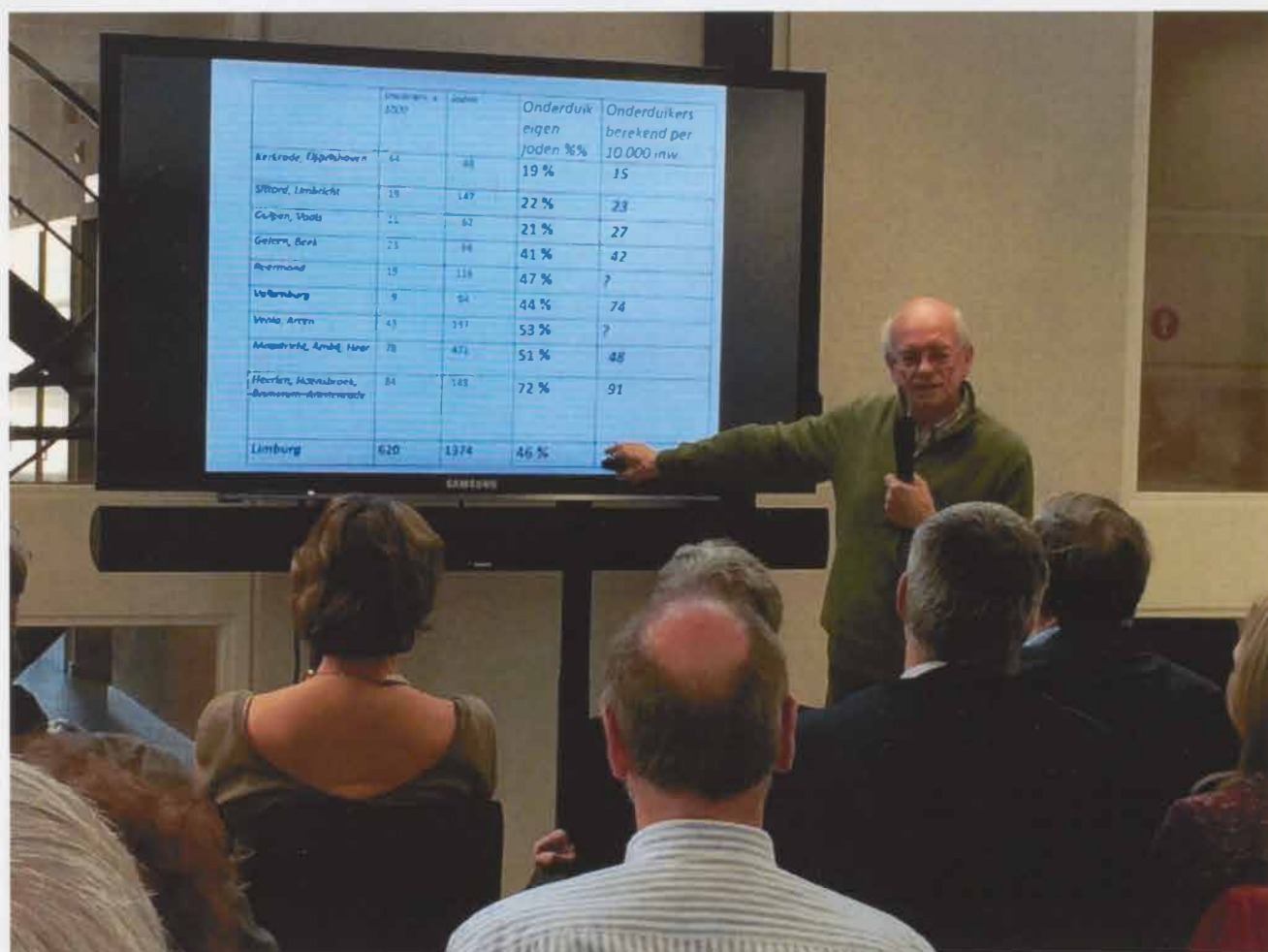
Door Herman van Rens

Herman van Rens was dertig jaar huisarts in Beek. Na zijn pensioen studeerde hij geschiedenis aan de UvA, een studie die werd afgesloten met een master-graad Holocaust- en Genocidestudies aan

het NIOD te Amsterdam. Samen met zijn vrouw Annelies van Rens-Wilms deed hij archiefonderzoek naar de vervolging van Joden en zigeuners in Limburg. In 2013 promoveerde hij in Amsterdam op een proefschrift over de joden- en zigeunervervolging in Limburg. Momenteel geeft hij lezingen, organiseert wetenschappelijke reizen naar Auschwitz, en is hij – samen met zijn vrouw- bezig met onderzoek naar de Joodse slachtoffers die zijn gedeporteerd naar Cosel.

Een onderzoek naar de vervolging van de kleine Joodse gemeenschap van Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog leverde interessante en deels onverwachte resultaten op, die ook meer licht werpen op de geschiedenis van de Holocaust buiten de provincie.

In Limburg woonden vóór de oorlog ongeveer 1500 Joden. De Joodse bevolking bestond voor

de helft uit vluchtelingen. De (veelal oudere) Limburgse Joden waren goed in de samenleving geïntegreerd. Er bestond weinig antisemitisme. Joden waren wel door ieder als Jood gekend, en werden soms gezien als 'anders'.

De Jodenvervolgung verliep in Limburg in sommige opzichten anders dan in het westen van Nederland. Alle mensen ouder dan 60 jaar, en ook zieken, werden tot april 1943 vrijgesteld van deportatie. Dat maakte de misleiding geloofwaardig dat vertrek naar 'het Oosten' inderdaad een vorm van werkverschaffing betrof. De meerderheid van de Joden jonger dan 60 jaar werd via een 'oproeping' door de Nederlandse politie opgedragen op 25 augustus te verschijnen op een verzamelpunt in Maastricht. Van daaruit werden zij naar Westerbork gebracht. Degenen die in augustus 1942 niet waren opgeroepen, werden in april 1943, toen alle perifere provincies 'Judenrein' werden gemaakt, gedwongen te 'verhuizen' naar het concentratiekamp Vught. In Limburg, evenals in de provincies Utrecht en Noord-Brabant, werd slechts een kleine minderheid van de Joden op een voor hen onverwacht moment uit hun huizen opgehaald. Dergelijke ophaalacties domineerden in de noordelijke provincies, en maakten een groot deel uit van de arrestaties in het westen van Nederland. Vrijwel alle Joden in Utrecht, Noord-Brabant en Limburg hadden enige, zij het zeer korte, tijd om het ongewisse avontuur van een onderduik te overwegen. Ondanks de uitgesproken misleiding over de aard van het vertrek naar 'het Oosten', dook daadwerkelijk ongeveer de helft van de Joden in de drie genoemde provincies onder. Door dit grote aantal onderduikers kunnen vraagtekens worden gezet bij de veel gehoorde opvatting dat juist Nederlandse Joden 'als schapen naar de slachtbank' zijn gegaan. Daar waar mensen de tijd kregen om een onderduik te overwegen, was onderduiken eerder norm dan uitzondering.

In Limburg waren relatief veel Joden ondergedoken, zowel Limburgers als mensen uit andere delen van Nederland. Deze onderduikers hadden bovendien, zonder dat te beseffen, een gelukkige keus gemaakt, want in Limburg werd 11 procent van de onderduikers opgespoord, terwijl dat in heel Nederland 35 procent was. De meest intrigerende bevinding uit het onderzoek was, dat er binnen de kleine en eenvormig bestuurde provincie Limburg zeer grote lokale verschillen bestonden, zowel in het aantal 'eigen' Joden dat besloot onder te duiken,

als in het aantal Joden van buiten Limburg dat in diezelfde plaats veiligheid zocht. In Kerkrade en Sittard dook 20 procent van de Joodse inwoners onder; in Heerlen meer dan 70 procent. Tegelijkertijd was het aantal onderduikers van buiten de provincie in Heerlen per duizend inwoners zes maal zo groot als in Kerkrade en Sittard.

De oorzaken voor die verschillen zijn te achterhalen door fijnmazig historisch onderzoek. Alleen op lokale of regionale schaal kan de onderzoeker als het ware doordringen in de haarvaten van de geschiedenis, wanneer hij/zij bij ieder individu probeert te achterhalen waarom deze wel of juist niet onderdook. Bij kleinschalig onderzoek kan ook de vraag worden gesteld en soms beantwoord, wie of wat individuele mensen motiveerde tot hun gedrag. De resultaten van het Limburgse onderzoek tonen aan dat het gedrag van de leden van een groep of samenleving in hoge mate wordt beïnvloed door moreel gezag en voorbeeld van één of enkele gerespecteerde leden van de groep. Hierdoor kan in een bepaalde situatie een collectieve moraal ontstaan, die gericht is op hulp aan mensen in nood. In Limburg ontstonden enkele brandpunten van medemenselijkheid in sociologisch sterk verschillende gemeenschappen. Dat kon gebeuren onder de 'allochtone' en goed opgeleide leden van de gereformeerde kerken in Heerlen en omgeving, moreel geleid door hun dominees. Het vond ook plaats bij de uiterst traditionele, weinig geletterde boeren van Noord-Limburg onder leiding van hun katholieke jonge zielzorgers.

Terugblik op het symposium 'Omdat we weten van hun lot. Onderzoek naar Joden in Noord- Brabant, 1930-1945'

Door Maarten-Jan Vos

De bijeenkomst op 21 april 2016 Regionaal Archief Tilburg telde bijna honderd bezoekers en richtte zich op zowel het herdenken van Joden die vermoord zijn, als op onderzoek naar Joden tijdens de Holocaust en de jaren '30. In dit stuk blikt Maarten-Jan Vos, onderzoeker en programmamaker van Open Joodse Huizen, terug op de dag.

Het symposium gaf een mooie inkijk in wat er allemaal gebeurt op het gebied van de Holocaust in Noord-Brabant. Ad van den Oord bijvoorbeeld benadrukte hoeveel initiatieven voor onderzoek naar de geschiedenis van lokale Joodse gemeenschappen er zijn in Brabant. Zijn onderzoek in Oisterwijk is daar een voorbeeld van. Hij sprak zich uit voor de klassenanalyse: rijke Joden werden minder gedeporteerd. Herman van Rens presenteerde zijn degelijke onderzoek naar de Holocaust in Limburg en ook hij gaf een analyse: Joden in Limburg hadden meer tijd om na te denken over al dan niet onderduiken en er waren groepen in de samenleving die bereid waren Joden te helpen. Beide onderzoekers wezen expliciet op het belang van lokaal onderzoek.

Ook op het gebied van herdenken gebeurt veel, zoals het aanstekelijke verhaal van Conny Leijten toonde: zij liet met een werkgroep struikelstenen leggen voor alle vermoorde Joden in Oss. Daarnaast zijn er initiatieven zoals Open Joodse Huizen Tilburg en het onderzoek van Jardena Gil, naar de levens van Joodse Tilburgers. Voor deze vormen van herdenken is onderzoek nodig, vooral naar de mensen die tijdens de Holocaust vermoord werden. Want om hen gaat het bij deze projecten.

De presentaties over herdenken en over onderzoek liepen door elkaar heen, zonder dat

het verschil geduid werd. Dat probeerde ik in mijn slotwoord dan ook te benoemen. Onderzoek en herdenken zijn twee grootheden die weliswaar van elkaar profiteren, en beide belangrijk zijn, maar die naast elkaar staan en verschillende doelen dienen. Herdenken gaat om het gezamenlijk stilstaan bij het verleden, en vooral bij individuele oorlogsslachtoffers. Het gaat om emoties en ervaringen overbrengen. Onderzoek gaat om verbanden leggen, verklaringen geven en om analyse. Dat soort kennis voert voor herdenken veel te ver, zoals al te veel emoties en invoelen bij onderzoek te ver zou voeren (zonder dat het betekent dat de onderzoeker niets mag voelen bij de gruweldaden die hij onderzoekt). In mijn werk zet ik mij voor beide in omdat ik weet hoe belangrijk herdenken is voor de maatschappelijke verwerking van het verleden én omdat er grote behoefte aan blijkt te zijn. Aan de andere kant blijft het noodzakelijk om verklaringen te zoeken voor de grootschalige moord op de Joden in ons land en in Europa. Daarvoor is onderzoek nodig en dat levert, naast verklaringen, weer verhalen op die bij herdenkingen een rol kunnen spelen. Deze afwisselende dag maakte dat heel duidelijk.

‘Omdat we weten van hun lot’ – enkele gedachten bij een symposium

Door Henk Smeets
(Vughts Museum)

Vooropgesteld: het was een goed georganiseerd symposium met sterke bijdragen van de inleiders. De onderbreking met stadswandeling of workshop was goed gevonden. Even bleken problemen met de techniek te storen: het digibord dat niet altijd deed wat Jardena Gil wilde. Het loste zich op.

Belangrijk vond ik het betoog van Ruud Weissmann die waarschuwde voor het teveel volgen van De Jong en Presser bij onderzoek naar het lot van de Joden buiten Amsterdam. Ook zijn toelichting op de systematiek van de deportatie vond ik verhelderend, bijvoorbeeld de administratieve activiteiten van allerlei Nederlandse instanties voordat de Joodse Raad ging functioneren. Met stereotypering en generalisaties kom je niet ver, zo toonde hij aan.

Ad van den Oord wees als eerste op het feit dat nog veel onderzoek nodig is over het onderduiken. Diverse sprekers zouden hem bijvallen. Frappant vond ik het ‘vergeten’ van Joodse namen op het gedenkteken in Oisterwijk. Zelf maakte ik in Vught iets dergelijks me: daar werden de ‘eigen’ Joodse slachtoffers herdacht, maar de Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk niet vermeld. Die omissie is inmiddels hersteld.

Jardena Gil analyseerde de positie van Joodse vluchtelingen in Tilburg. Het beeld van een Joodse gemeenschap die zich slaafs naar de slachtbank liet voeren, werd overtuigend weerlegd. De verklaring voor de verschillen in overlevingscijfers van Nederlandse en Duits/Oostenrijkse Joden vraagt nog om een betere onderbouwing. ‘Ervaring met vluchten’ en

‘minder honkvast’ kunnen redenen zijn waarom vluchtelingen eerder dachten aan onderduiken; maar ‘contact met het thuisfront’ (waardoor de ernst van de situatie duidelijk werd) lijkt me na mei 1940 niet zo vaak meer voor te komen.

Conny Leijten vertelde over het struikelstenenproject in Oss: 32 slachtoffers in een straat met 23 woningen. Zij benadrukte hoe belangrijk het is om namen van slachtoffers levend te houden in hun oude omgeving.

De paneldiscussie ging onder andere over de gelaagdheid van de verhalen, over diversiteit en opnieuw de noodzaak van nuanceren. Het belang van getuigen, zoals Max Cahen, werd onderstreept. Ook de betekenis van een goede documentatie van de Holocaust. Het nieuwe boek van Jan Bader levert daar een belangrijke bijdrage aan. Wel vind ik het een gemiste kans dat dit omvangrijke werk geen registers heeft. Overwogen zou moeten worden om dit gemis alsnog te herstellen, op internet of via een CD. Over de aanpak in het onderwijs kwamen we er met één paneldiscussie niet uit.

Herman van Rens beschreef het lot van de Joden in de buurprovincie Limburg. Ook hij liet zien hoe verschillend de Jodenvervolgung uitpakte in delen van het land. De meeste kans om opgepakt te worden was in het noorden van het land. De Randstad en Zeeland namen een middenpositie in. Utrecht, Brabant en Limburg boden de meeste overlevingskansen. Dat kwam onder andere doordat veel mensen in het zuiden geen gehoor gaven aan een oproep om zich te melden en onderdoken, terwijl in het noorden veel minder met oproepen werd gewerkt, maar mensen werden opgehaald. Opnieuw een pleidooi om de onderduik nog eens goed te onderzoeken.

Persoonlijke impressie van het symposium 'Omdat wij weten van hun lot'

**Door Jeroen van den Eijnde
(Nationaal Monument Kamp Vught)**

Helaas kon ik alleen het eerste deel van het programma bijwonen, maar dat was rijk en interessant genoeg!

De verschillende presentaties van Ad van den Oord, Ruud Weissmann, Jardena Gil en Connie Leijten gaven een mooi, boeiend en gevarieerd beeld van het lokaal-regionale onderzoek naar Joodse gemeenschappen in Noord-Brabant in de vooroorlogse periode en oorlogstijd. Ook het belang en de kracht van het persoonlijke verhaal, werd hier krachtig onderstreept!

Het korte panelgesprek met lokale initiatiefnemer uit heel Noord-Brabant illustreerde nog eens hoe de laatste jaren het fenomeen van de 'struikelstenen' ook in onze provincie een plek heeft gekregen. Ik miste in die laatste ronde een beetje de kritische noot. Dit omdat de laatste tijd ook op diverse plekken alternatieven voor de 'struikelstenen' worden bedacht, en niet zonder reden. Maar misschien kwam dat later op de dag nog aan de orde?

Al deze bijdragen maakten op navrante wijze duidelijk welke gaten er door de Jodenvervolgning en -vernietiging zijn geslagen in onze gemeenschap. Gaten die de laatste jaren gelukkig weer worden opgevuld met aansprekend onderzoek en met mooie initiatieven die, opvallend, vaak ontstaan in de straat of buurt zelf waar deze mensen ooit woonden, maar nooit meer terugkeerden. Inspirerend was wat dat betreft zeker ook het enthousiaste verhaal van Conny Leijten over het succesvolle initiatief in Oss, waar uiteindelijk ook

nog veel méér uit voortkwam dan de al zo betekenisvolle markering van de plekken waar deze inwoners van Oss ooit woonden.

Zoals altijd in een discussie met ook de zaal, kwamen vele opmerkingen en suggesties kort voorbij, waarvan een aantal zeker ook diepgaandere gedachtewisseling verdienen en vereisen.

Tekenend voor de rijkdom aan informatie, beelden en gedachten is ook dat ik aan het ochtendprogramma een negental dichtbeschreven kantjes overhield, met in de kantlijn vele ideeën en ideetjes die ik kreeg tijdens het luisteren!

Duidelijk is voor mij in ieder geval dat de struikelstenen en alle initiatieven en onderzoeken hier omheen, een uitstekende manier zijn om deze relevante geschiedenis weer bij ons 'voor de deur' te brengen. Die nabijheid, gekoppeld aan persoonlijke verhalen, maakt dat meer dan de 70 jaren die inmiddels verstreken moeiteloos worden overbrugd.

Reflectie symposium 'Omdat we weten van hun lot'

Door Joss Hopstaken
(Gemeentearchief Roosendaal)

Het onderwerp 'Onderzoek naar Joden in Noord-Brabant, 1930-1945' is zodanig specifiek dat het zou doen vermoeden dat dit slechts belangstelling wekt bij een beperkte groep personen. Niets bleek minder waar gezien de grote groep belangstellenden van allerlei pluimage die op 21 april in Tilburg bijeen waren. Het programma van de dag was vol, rijk en afwisselend. Misschien uiteindelijk wel iets te vol en dat ondanks het feit dat de laatste spreker wegens ziekte verstek moest laten gaan. Een korte inleiding van A-J. Bijsterveld zette de grote lijnen uit: Wat waren de drijfveren om onderzoek te doen? Wat konden onderzoekers van elkaar leren? En wat is de rol van herdenkingen nu en

in de toekomst?

De eerste twee onderwerpen kwamen mijns inziens het beste uit de verf.

In de ochtend kwamen vier sprekers aan het woord die ouder en nieuw onderzoek presenteerden alsmede een verhaal over een burgerinitiatief in Oss dat leidde tot het leggen van struikelstenen aldaar. Opvallend in alle gevallen was de gedrevenheid en betrokkenheid van de sprekers. De ochtendsessie werd afgesloten met een paneldiscussie, waarop vanuit de zaal uitgebreid gereageerd werd.

Na de pauze konden de deelnemers of een stadswandeling maken in Tilburg dan wel deelnemen aan een workshop waarbij via internet aan de hand van een bepaalde casus onderzoek gedaan werd. Dat laatste was een nuttige exercitie die voor herhaling in aanmerking komt. De mogelijkheden van dergelijk onderzoek bleken lang niet bij iedereen bekend. De laatste presentatie over Joden in Limburg was instructief om meerdere redenen. Zowel het vergelijkende perspectief, de aandacht voor nuances als de ervaring met het ontwijken van valkuilen bij het onderzoek hadden voor mij een duidelijke meerwaarde.

Het belang van lokaal onderzoek naar dit onderwerp is tijdens dit symposium duidelijk aangetoond. Onderzoek op microniveau leidt tot (meer) genuanceerde resultaten. De oproep van dagvoorzitter Bijsterveld meer aandacht te besteden aan netwerken van daders, helpers en Joden alsook aan onderduikgeschiedenissen was niet aan dovemansoren gericht zoals bleek uit de afsluitende geanimeerde discussie, die tijdens de borrel nog voortgezet werd.

Persoonlijke impressie bij het symposium 'Joden in Noord-Brabant, 1930-1945'

Door Jan van Eijck
(Lid werkgroep 'Joodse Tilburgers')

Wat zijn er toch veel mensen geraakt en betrokken bij alle leed en ellende die voortkwamen uit de Jodenvervolgving vóór en in de Tweede Wereldoorlog. Zoveel voorbeelden heb ik weer gehoord uit Oisterwijk, Oss, Tilburg, Breda, Bergen op Zoom en Limburg. Hoe kon dat toch allemaal gebeuren in ons land? Welke rol speelden hier macht en oorlog, sentiment en eigenbelang, meelopen en meeheulen met de vijand, etnische jaloezie, maar ook dapper verzet en naastenliefde. Het kwaad overwon toch te vaak het goede... Maar het lijkt des mensens lot om te ontaarden.... Of: een kat maakt rare sprongen in het donker...

de Struikelsteen voor Freddy de Wit, markeren de overgang van vroeger naar nu keihard!

Er is maar één les: blijf het verleden vertellen, tegen iedereen! Geschiedenis bedrijven is verhalen vertellen!

De link met vandaag is niet moeilijk: het vluchtelingenprobleem is nog steeds levensgroot en lijkt soms onoplosbaar. Hier en in Oss, in Heesch, in Steenbergen, ja overal ligt het kwaad nog op de loer... Zelfs een vrolijke stadswandeling met een deskundige stadsgids maakt een hoop onheil zichtbaar. Niet alleen van vroeger: bij het Tilburgs stadhuis (plaquette), in de Noordstraat, bij het station, bij de oude synagoge in de Willem II straat. Ook het onheil van nu: het glinsterende scheermesprikkeldraad op het dak van de synagoge, met in de schaduw

TILBURG

Het Joodse meisje Renee Moser en Gerard Brouwer, zoon van de badmeester, samen op een muurtje bij het zwembad aan de Ringbaan-Oost te Tilburg. Vanaf mei 1940 was het voor Joden verboden zich in openbare gelegenheden, waaronder zwembaden, te bevinden.
Foto: collectie Regionaal Archief Tilburg.

www.jilster.nl

